

ЗАСТОСУВАННЯ АУДІОВІЗУАЛЬНИХ ЗАСОБІВ НАВЧАННЯ НА УРОКАХ ЛІТЕРАТУРИ У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ

IMPLEMENTING THE CULTUROLOGICAL APPROACH AT LITERATURE LESSONS BY MEANS OF AUDIO-VISUAL TEACHING AIDS

У статті акцентовано увагу на проблемі впровадження в освітній процес аудіовізуальних засобів навчання з метою реалізації культурологічного підходу у шкільній літературній освіті. На основі аналізу науково-методичного доробку вчених (З. Рез, В. Маранцман) розглянуто методіку застосування різноманітних засобів зорової й екранної наочності на уроках російської літератури, окреслено доцільність використання аудіовізуальних засобів навчання на різних етапах уроку. Проаналізовано позитивну динаміку в навчально-методичному забезпеченні уроків літератури технічними засобами навчання, спрямовану на супровід роботи вчителя на культурологічних засадах. Підкреслено, що реалізація культурологічного підходу у шкільній літературній освіті, здійснювана вченими-методистами за допомогою аудіовізуальних засобів, сприяє ознайомленню учнів із шедеврами світової художньої культури, усвідомленню ними творів художньої літератури як важливого складника мистецтва, поглибленню вмінь аналізу й інтерпретації літературних творів у мистецькому контексті.

Доведено, що провідними вченими-методистами у другій половині ХХ століття було закладено основи для розроблення та впровадження сучасних медіаосвітніх ресурсів у практику роботи школи як дієвих засобів для забезпечення культурологічного складника уроку літератури. Обґрунтовано, що запропоновані вченими-методистами форми, методи і прийоми роботи із засобами наочності, технічними засобами навчання на уроках літератури були спрямовані на формування в учнів умінь сприймати, компетентно аналізувати, інтерпретувати, уміло оцінювати й використовувати друковані форми комунікації, кіно, радіо- та телепрограми. Підкреслено, що зазначені вміння корелюють із сучасними медіаосвітніми завданнями, спрямованими на розвиток медіаграмотності, виховання медіакультури в учнів ХХІ століття. Окреслено можливості актуалізації продуктивних надбань учених-методистів другої половини ХХ століття для сучасної теорії й практики впровадження медіаосвітніх ресурсів під час навчання літератури в закладах загальної середньої освіти.

Ключові слова: аудіовізуальні засоби навчання, медіакультура, медіаграмотність, медіаосвітні ресурси, уроки літера-

тури, суміжні види мистецтв, культурологічний підхід до навчання літератури, науково-методичні праці вчених другої половини ХХ століття.

The article deals with the problem of using audio-visual teaching materials in the educational process in order to implement the culturological approach in school literary education. Methods of using various types of visual and screen aids in Russian literature lessons are considered on the basis of the analysis of scientific and methodological researchers' works (Z. Rez, V. Marantsman). The appropriateness of using audio-visual teaching materials at different lesson stages is outlined. Positive dynamics of the educational and methodological providing the literature lessons by technical training aids, aimed at supporting the teacher's activities on culturological basis, is analyzed. The paper emphasizes that the implementation of the culturological approach in school literary education using audio-visual teaching aids helps to acquaint students with the masterpieces of world artistic culture, to discover the fiction as an important component of art, to deepen the ability to analyze and interpret literary works in an artistic context.

The author argues that the leading scientists-methodologists in the second half of the 20th century laid the foundations of the development and implementation of modern media education resources in school practice as an effective means of providing the culturological component of literature lesson. The author explores the forms, methods and techniques of working with visualization aids and technical teaching aids in literature lessons aimed at forming the students' ability to perceive, competently analyze, interpret, evaluate and use printed forms of communication, cinema, radio, television programs. The study is concerned with modern media education tasks aimed at the development of media literacy and media culture in the 21st century students. The possibilities of updating the achievements of scientists of the second half of the 20th century for modern theory and practice of introducing the media-education resources while teaching literature in secondary education establishments are outlined.

Key words: audio-visual teaching aids, media culture, media literacy, media education resources, literature lessons, related arts, culturological approach to literature teaching, scientific and methodological works of scientists in second half of the 20th century.

УДК 37 (091) (477):37–
042.4:004:373.5.016:821.161.1.09
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2020-20-1-2>

Гоголь Н.В.,

канд. пед. наук, доцент,
докторант відділу історії
та філософії освіти
Інституту педагогіки
Національної академії педагогічних
наук України

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Тенденції сучасного суспільного розвитку інформаційного суспільства певним чином пов'язані з медіасередовищем, упровадженням інформаційних і комунікаційних технологій в освіті. Сучасні тенденції розвитку інформаційних технологій диктують необхідність розширення форм, методів і засобів навчання завдяки широкому використанню сучасних електронних інформаційно-кому-

нікативних підходів. В умовах сучасного інформаційного простору інтенсифікація навчального процесу передбачає розроблення і впровадження таких засобів, форм і методів навчання, що зменшують непродуктивні витрати праці і часу, прискорюють темп і забезпечують якість навчання. Досягати зазначеної мети покликана медіаосвіта, яка, за визначенням державного документа «Концепції впровадження медіаосвіти в Україні», є «частиною

освітнього процесу, спрямованою на формування в суспільстві медіакультури, підготовку особистості до безпечної й ефективної взаємодії із сучасною системою медіа, включаючи як традиційні (друковані видання, радіо, кіно, телебачення), так і новітні (комп'ютерно опосередковане спілкування, Інтернет, мережні сервіси і технології, мобільна телефонія тощо) медіа» [3]. Отже, медіаосвіта сприяє збагаченню молодого особистості різним культурним досвідом за допомогою споживання медіаповідомлень усіх типів (друкованого слова, зображень, аудіо та рухомих зображень).

Слушною в контексті окресленої проблеми є думка вченої С. Жили, яка наголошує, що нині «<...> гострої актуальності набула проблема комплексного застосування технічних, аудіовізуальних засобів навчання, творів суміжних мистецтв у практиці вивчення літератури <...>. Технічні засоби навчання відкривають необмежені можливості для проведення уроків літератури і позакласних занять на високому рівні. З метою ефективного їх залучення важливо не стільки мати різноманітні посібники, скільки раціонально їх використовувати в системі занять з літератури» [10, с. 179]. Отже, використання на уроках літератури досконалих зразків класичного мистецтва за допомогою застосування сучасних технічних засобів навчання спрямовано на те, щоб допомогти учневі сформувати правильні уявлення про естетичний бік реальності, адекватно сприймати, компетентно аналізувати, інтерпретувати, вміло оцінювати й використовувати друковані форми комунікації, кіно, радіо- та телепрограми, Інтернет, орієнтуватися в інформаційному середовищі, обмінюватися інформацією з електронних ресурсів із використанням сучасних ІКТ, а також створювати власні медіатексти [2, с. 105].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання використання аудіовізуальних засобів в освітньому середовищі в різні роки було предметом наукових розвідок Т. Бабійчук, Т. і Ф. Бугайків, В. Вербицької, В. Волинського, Н. Волошиної, С. Жили, А. Коржупової, Л. Кулінської, С. Мельничука, Г. Онкович, Є. Пасічника, Л. Погрібної, Л. Чашка й інших.

Дослідження останніх років присвячені інтегрованій медіаосвіті (С. Гудиліна, Т. Жарковська, О. Журін, Л. Зазнобіна, Г. Новикова, К. Тихомирова, І. Фомічова), аудіовізуальній медіаосвіті (О. Баранов, О. Бондаренко, А. Бурнашев, К. Грибанова), розробленню науково-методичних засад організації роботи з технічними засобами навчання (Л. Баженова, М. Духовна, В. Єгоров, М. Жабський, Л. Прессман).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У своїй сукупності ці наукові розвідки цілісно представляють шляхи реалізації проблеми. Водночас у контексті завдань Нової

української школи, компетентнісних орієнтирів шкільної літературної освіти актуальності набула об'єктивна потреба в ретроспективному аналізі методики застосування аудіовізуальних засобів навчання на уроках літератури на засадах культурологічного підходу, представленої в наукових працях учених другої половини ХХ ст.

Мета статті – на основі аналізу науково-методичних праць учених (З. Рез, В. Маранцман) розглянути методику використання аудіовізуальних засобів навчання з метою забезпечення культурологічного підходу у змісті шкільної літературної освіти України у другій половині ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. В умовах сучасного освітнього простору використання медіаосвітніх ресурсів на уроках літератури пов'язано із трансляцією динамічних образів, що дуже поширені завдяки сучасним технічним засобам запису і відтворення зображення і звуку (кіно, телебачення, відео, системи мультимедіа). Нині ці ресурси вже цілком доступні кожному вчителю-словеснику, що значно полегшує культурологічне оснащення уроку. Проте у другій половині ХХ ст. належне місце на уроках літератури посідали механічні носії, які із часом замінили продукти нової генерації – електронні.

Важливо зазначити, що розгляд методичних надбань вітчизняної педагогічної науки в історичному аспекті засвідчує послідовне запровадження інформаційних технологій у загальноосвітніх навчальних закладах, яке у другій половині ХХ ст. співвідносилось з використанням технічних і аудіовізуальних засобів навчання (діафільми, діапозитиви, навчальні кінофільми, звукові посібники, навчальні телепрограми), у 80-ті рр. – комп'ютерного обладнання та програмного забезпечення, нині – мультимедійного арсеналу й інформаційних джерел електронного простору глобальної мережевої освітньої діяльності. На думку Т. Яценко, стрімкий розвиток медіаосвітніх ресурсів, безперечно, вказує на тенденційний характер застосування інформаційних технологій у шкільному навчанні, зокрема й літературному [12, с. 265].

Аудіовізуальні засоби – це особлива група засобів навчання, що використовується для передачі та сприйняття інформації, зафіксованої на різних запам'ятовуючих пристроях (кіноплівки, аудіоплівки, компактні диски, USB-накопичувачі тощо) та на друкованих основах (схеми, таблиці, діаграми, графіки, репродукції картин тощо). На уроках літератури аудіовізуальні засоби навчання посідають особливе місце серед інших засобів, оскільки забезпечують образне сприйняття досліджуваного матеріалу і його наочну конкретизацію у формі, найбільш доступній для сприйняття і запам'ятовування; а також є синтезом достовірного наукового викладу фактів, подій, явищ з елементами мистецтва, оскільки відображення

життєвих явищ відбувається художніми засобами (кіно- і фотозйомка, художнє читання, живопис, музика тощо) [11].

Варто наголосити, що у 60-х рр. ХХ ст. було відкрито нову сторінку в методиці: у шкільній практиці поступово починає використовуватись телебачення. Відтепер питання навчального кіно на заняттях із літератури завжди було в полі зору відомих учених-методистів. Так, досвід використання навчального кіно на уроках літератури вдало висвітлювався в науково-методичних працях Б. Буяльського, П. Гудими, С. Комендант, А. Коржупової, В. Лутаєнка, С. Мельничука, О. Непорожнього, Є. Пасічника, С. Пультера, С. Теслі й інших учених. Питанню використання аудіовізуальних засобів навчання на уроках літератури присвячувались монографії вчених, зокрема такі: «Використання технічних засобів навчання на уроках української літератури» В. Вербицької (1966 р.), «Наочність на уроках української літератури» А. Коржупової (1965 р.), «Звукопис на уроках української літератури» Л. Кулінської (1973 р.), «Екранні та звукові посібники на уроках літератури» (1979 р.), «Використання технічних засобів на уроках літератури» С. Мельничук (1966 р.), «Твори М. Коцюбинського на екрані» Л. Погрібної (1971 р.), «Екранні та звукові засоби навчання» Л. Чашко (1976 р.), «Навчальне кіно у старших класах» (1963 р.) та інші. Теоретико-методичні надбання вчених з означеної проблеми стали базовою основою для конструктивно-критичного переосмислення теорії та практики реалізації культурологічного підходу до навчання літератури засобами медіаосвітніх ресурсів в умовах розбудови Нової української школи у ХХІ ст.

Вагомий внесок у розроблення методики роботи з наочними засобами навчання на уроках російської літератури зробила З. Рез. У підручнику «Методика викладання літератури» [9] учена розкривала функції, які виконують засоби наочності на уроках російської літератури, а саме: сприяти вираженню емоцій та почуттів учнів, доповнювати знання про побут та культурні надбання минулого, допомагати проявляти та поглиблювати уявлення про письменника, художній твір, героїв літературного твору, сприяти систематизації історико-літературних і теоретико-літературних знань школярів. Головне завдання вчителя – визначити функцію наочності на конкретному уроці [9, с. 330–331]. Серед видів наочності вчена виділяла зорову, слухову та синтетичну. До зорової наочності методист відносила репродукції портретів письменників, ілюстрації до творів, картини жанрового характеру, фотографії місць, пов'язаних із життям письменника, скульптурні зображення героїв книг, макети тощо.

Особливе значення на уроці російської літератури З. Рез приділяла роздатковому матеріалу у вигляді листівок, альбомам, у яких наводився

не лише живописний, а й документальний матеріал – відгуки або висловлювання письменника, його сучасників, послідовників, фрагменти листування тощо. Близькими за своїм педагогічним призначенням, на думку вченої, є екранні посібники – діафільми та діапозитиви, що мають оглядово-біографічний характер (портрети, документальні матеріали тощо) або присвячені художнім творам (ілюстрації до епізодів у художніх творах); схеми, плакати, таблиці, синхронні таблиці тощо.

Серед засобів слухової наочності вчена виділяла платівки, записи на магнітофонній стрічці музичних творів і художнє читання акторів чи самого автора, акцентувала увагу на важливості виразного читання художнього твору вчителем на уроці, під час якого варто встановити зоровий контакт з аудиторією, пояснити, прокоментувати, поставити запитання тощо. До синтетичних засобів наочності було віднесено кіно та телебачення – це навчальні фільми, кіноекскурсії, фрагменти з художніх фільмів-екранізацій, телевізійні навчальні програми [9, с. 333–334].

Погляди вченої були сконцентровані на створенні методики роботи над засобами наочності на уроках російської літератури, ключові ідеї якої полягали у визначенні її дидактичної функції, ретельному відборі відповідних наочних засобів навчання, фахово продуманій системі запитань і завдань під час роботи з ілюстративним матеріалом на уроці літератури. З. Рез переконливо стверджувала, що використання засобів наочності є актуальним на різних етапах уроку – на етапі актуалізації знань учнів, під час вступної бесіди, у процесі роботи з текстом художнього твору чи під час підбиття підсумку уроку – на основі мистецьких діалогів, усвідомленого ставлення учнів до засобів творення образів у різних видах мистецтва. Учена акцентувала увагу на виваженій, доцільній взаємодії мистецтв на уроці, ідейно-тематичній значущості мистецьких творів, що сприятиме досягненню навчальної, розвивальної та виховної цілей уроку. Аналіз суміжних видів мистецтв на уроці, на думку вченої, має відбуватись у взаємозв'язку з літературними творами, з урахуванням художньої специфіки кожного з них: порівняння мистецьких творів на основі спорідненої тематики або композиційно-жанрових особливостей (ілюстрацій та репродукцій картин художників, музичного твору, театральної постановки або кіноверсії з літературним твором), спостереження за мистецькими творами, тематично спорідненими з літературними, їх авторською концепцією, зіставлення засобів творення образів у різних видах мистецтв тощо. Закономірним, на думку вченої, є поступове ускладнення роботи над творами суміжних видів мистецтв, використання на уроці завдань оцінного, творчого характеру (сфотографувати предмет чи явище, що сподобалось, намалювати власну ілю-

страцію, записати на магнітофон виразне читання товариша, створити діафільм, підготувати радіо-програму тощо) [9, с. 335–340].

Великого значення на уроці літератури 3. Рез надавала засобам теледидактики – діафільмам і кінофільмам, акцентуючи увагу на майстерності вчителя під час використання засобів ТЗН, досконалих технічних характеристиках екранних посібників, розумінні учнями режисерського задуму, усвідомленні ними засобів творення образів у кіномистецтві. Наочність, на думку вченої, має значний вплив на вдосконалення методів розвиваючого навчання і є перспективною галуззю методики, оскільки у зв'язку з інтенсивним розвитком технічних засобів та суміжних видів мистецтв (особливо кіно та телебачення) активізувалася методика роботи з ілюстраціями, музикою, кіно, що потребує підвищення майстерності вчителя у процесі застосування засобів наочності та технічних засобів навчання [9, с. 340].

Проблемне навчання та використання на уроках літератури аудіовізуальних (посібники для занять) і технічних засобів навчання (технічні пристосування для демонстрації посібників) було одним із ключових у науково-методичних пошуках В. Маранцмана [7]. У наукових дослідженнях учений обґрунтував принципи проблемного навчання у шкільній літературній освіті, окреслив загальнодидактичні способи створення і вирішення проблемних ситуацій на уроках літератури, де йдеться про мистецтво [7, с. 205]. Ученим у низці наукових досліджень було висвітлено досвід використання телевізійних програм, кінофрагментів під час засвоєння учнями теоретико-літературних понять на уроках російської літератури. В. Маранцман зазначав, що «знання з теорії літератури, які, як відомо, визначають принципи і методику аналізу художнього твору, має велике значення для розвитку читацької культури школярів, формування умінь самостійно оцінювати літературний твір, <...> розвитку і вдосконалення самостійної творчості учнів, їх здатності до власних спроб пера» [7, с. 169].

В. Маранцманом було доведено, що використання на уроці аудіовізуальних засобів навчання сприяє кращому запам'ятовуванню учнями теоретико-літературних понять, усвідомленню сюжетно-композиційної побудови художнього твору, визначенню рис характерів героїв творів, осмисленню авторської позиції, активізує уяву школярів, розвиває спостережливість, спонукає до самостійності у вирішенні порушених проблем, до власної творчості тощо. Серед різноманітних тем, запропонованих В. Маранцманом у процесі експериментально-дослідного навчання, чільне місце належало літературі посеред інших видів мистецтв. Вирішення поставлених завдань здійснювалось на уроках як класного, так і позакласного читання. Під час роботи на уроці вчений рекомен-

дував використовувати такі методичні прийоми: перегляд кадрів із кінофільмів, здійснення учителем (або ведучим) коментаря до них, відповіді учнів на поставлені запитання після перегляду кінофрагментів, використання проблемних запитань чи ситуацій на уроці. Варто наголосити, що провідні ідеї, закладені В. Маранцманом у методиці проблемного навчання на уроках російської літератури, знайшли своє втілення в теорії та практиці проблемного навчання на уроках української і зарубіжної літератури в кінці ХХ – на початку ХХ ст.

Фаховий інтерес для нас становить розроблена В. Маранцманом [1; 4; 6; 8] методика вивчення літератури в єдиному руслі світової культури, у якій чільне місце належить проблемам художнього сприйняття, аналізу мистецького твору в культурологічному контексті. У запропонованій методиці вчений апелює до того, що вивчення художнього твору на уроці має поєднуватися з інформацією про його вплив на подальшу літературну традицію, із коментарями різних інтерпретацій цього твору чи окремих образів з нього в літературі й інших видах мистецтва. Так, у праці «Співдружність мистецтв на уроці літератури» В. Маранцман підкреслює, що екранізації, театральні постановки значно полегшують процес сприймання художнього твору учнями, наближаючи твір письменника до думок і почуттів сучасної людини, спонукають школяра в цьому зближенні спілкуватися з далекою епохою. Процес роботи над текстом художнього твору на уроках літератури учений розглядав як «педагогізацію» літературного матеріалу, його інтерпретацію, яку здійснює учитель разом з учнями на уроці. Аналіз художнього твору тлумачив як творчий процес, у якому явище мистецтва поєднується з особистісним сприйманням та емоційно-ціннісним ставленням до сприйнятого [7, с. 166–212.]. За В. Маранцманом, на уроці необхідно враховувати різні варіанти інтерпретацій літературного твору: на основі зіставлення різних редакцій, окремого художнього твору з іншими творами письменника, літературного твору із творами інших митців слова, на основі композиційного та стилістичного аналізу, у процесі відтворення історичної та психологічної ситуації, що стала поштовхом до написання мистецького твору. Водночас учений виокремлював низку методичних прийомів, спрямованих на посилення емоційного складника у процесі роботи над текстом художнього твору, а саме: виразне читання, усне словесне малювання, творчі перекази, створення кіносценарію, обмін особистими враженнями, зіставлення літературного тексту із суміжними видами мистецтв: музикою, живописом, кіно [4, с. 115–116].

Учений стверджував, що сучасне прочитання творів у школі неможливе без урахування художніх інтерпретацій класики, а формування інтерпретаційної компетентності учнів на уроках літератури

розглядав як важливий складник культурологічного аналізу художнього твору. Так, у статті «Гамлет на сцені й у кіно» [5] методист дає характеристику сценічним інтерпретаціям образу Гамлета різними акторами, коментує і дає оцінку цій грі, що не лише розширює кругозір учнів, але й слугує їм прикладом в інтерпретаційній практиці. Доречно, на наш погляд, методист пропонує учням переглянути фільм В. Козинцева або театральні постановки «Гамлета», рекомендує низку запитань, спрямованих на усвідомлення школярами головної ідеї художнього твору в різних видах мистецтв, наприклад: «Чи точно відтворюється текст Шекспіра у постановці? Що нового відкрив для вас фільм/спектакль у трагедії Шекспіра? Які сцени трагедії особливо вдалися режисерові? Хто з акторів виявився близьким до вашого уявлення про героїв трагедії?» тощо [5, с. 72]. Такі запитання сприяють здійсненню безпосереднього зв'язку між літературознавчим і мистецтвознавчим матеріалом, формуванню в учнів умінь самостійно працювати із творами суміжних видів мистецтв, оцінювати мистецьке явище в культурологічному контексті.

Висновки. Отже, у другій половині ХХ ст. в науково-методичних працях учених особливої актуальності набула проблема застосування медіаосвітніх ресурсів як одного з дієвих засобів реалізації культурологічного підходу на уроках літератури. Російськими вченими З. Рез та В. Маранцманом було розроблено методику використання на уроках російської літератури різноманітних засобів зорової й екранної наочності, акцентовано увагу на особливостях демонстрування кіномистецтва, визначено дидактичні можливості екранних і звукових посібників, окреслено шляхи їх упровадження у практику роботи школи. Закладені провідними вченими-методистами основи методики використання аудіовізуальних засобів навчання на уроках російської літератури стали важливою базою для розроблення та впровадження сучасних медіаосвітніх ресурсів у практику роботи школи як дієвого засобу культурологічного оснащення уроку літератури, розвитку медіаграмотності, виховання медіакультури в учнів ХХІ ст.

Перспективу подальшої роботи вбачаємо в аналізі науково-методичного доробку україн-

ських учених-методистів 70–90-х рр. ХХ ст. щодо проблеми реалізації культурологічного підходу на уроках української літератури засобами медіаосвітніх ресурсів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Браже Т., Маранцман В. Искусство анализа художественного произведения в школе. *Искусство анализа художественного произведения* : пособие для учителей. Москва : Просвещение, 1971. С. 3–11.
2. Гоголь Н. Медіаосвітні ресурси як засіб реалізації культурологічного підходу у шкільній літературній освіті. *Проблеми освіти : збірник наукових праць Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти»*. Вінниця : ТОВ «Твори», 2019. Вип. 91. 270 с. С. 104–108.
3. Концепція впровадження медіаосвіти в Україні. Редакція 2016 р. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/mediaosvita/kontseptsiya_vprovadzhennya_mediaosviti_v_ukraini_nova_redaktsiya.
4. Маранцман В. Анализ литературного произведения и читательское восприятие школьников. Ленинград : ЛГПИ, 1974. 176 с.
5. Маранцман В. Литература : учебное пособие для 9-го класса средней школы. Москва : Просвещение, 1992. 319 с.
6. Маранцман В. Проблемы методики преподавания литературы. Ленинград, 1976. 88 с.
7. Маранцман В. Содружество искусств на уроках литературы. *Искусство анализа художественного произведения* : пособие для учителей / сост. Т. Браже. Москва : Просвещение, 1971. С. 166–212.
8. Маранцман В., Чирковская Т. Проблемное изучение литературного произведения в школе : пособие для учителей. Москва : Просвещение, 1977. 206 с.
9. Методика преподавания литературы / под ред. З. Рез. Москва : Просвещение, 1977. С. 328.
10. Наукові основи методики літератури : навчально-методичний посібник / за ред. Н. Волошиної. Київ : Ленвіт, 2002. 344 с.
11. Носкова Т. Аудиовізуальні технології в освіті. Санкт-Петербург : СПбГУКиТ, 2004. 14 с.
12. Яценко Т. Тенденції розвитку методики навчання української літератури в загальноосвітніх навчальних закладах (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) : монографія. Київ : Пед. думка, 2016. 360 с.